

ks. Bogdan Czyżewski

 <https://orcid.org/0000-0002-6040-5523>
czybo@amu.edu.pl

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

 <https://ror.org/04g6bbq64>

Paralela Maryja–Kościół w egzegezie wczesnochrześcijańskiej

 <https://doi.org/10.15633/ps.30102>

Bogdan Czyżewski – kapłan archidiecezji gnieźnieńskiej, profesor nauk teologicznych, pracownik Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, kierownik Zakładu Teologii Historycznej, prezes Sekcji Patrystycznej. Specjalizuje się w patrologii i historii Kościoła starożytnego. Członek Rady Programowej ds. „Pro memoria” prymasa Stefana Wyszyńskiego.

Article history • Received: 28 Aug 2025 • Accepted: 13 Oct 2025 • Published: 31 Mar 2026

ISSN 1428-5673 (print) • **ISSN** 2391-6575 (online) • Creative Commons Attribution 4.0 International (cc by 4.0)

Abstrakt

Paralela Maryja–Kościół w egzegezie wczesnochrześcijańskiej

Ogłoszony przez papieża Pawła VI w czasie soboru watykańskiego II tytuł „Matka Kościoła” odnosił się do Maryi. Nie był on nowy i nieznan, ponieważ uzasadniali go pisarze wczesnochrześcijańscy, zwracając uwagę na paralelę Maryja–Kościół. Była ona przedłużeniem innego porównania, znanego już św. Justynowi, Maryja–Ewa. W używaniu paraleli Maryja–Kościół na czoło wysuwa się św. Ambroży z Mediolanu, który wskazuje na dziewictwo i macierzyństwo łączące Maryję i Kościół. Te dwa przymioty, zdaniem biskupa, świadczą o relacji Maryi do Kościoła i w pełni uzasadniają nadany jej tytuł Matki Kościoła. Spełnia Ona bowiem rolę duchowej Matki w odniesieniu do członków Kościoła. Biskup Mediolanu, nazywając Maryję „figurą Kościoła”, podkreśla też wymiar pastoralny tego określenia. Członkowie Ciała Mistycznego, którym jest Kościół, powołani bowiem zostali przez chrzest do naśladowania Maryi w dwóch wymiarach: trosce o osobistą świętość i w podejmowaniu dzieła ewangelizacji.

Słowa kluczowe: Maryja, Kościół, Ambroży, dziewictwo

Abstract

The Mary–Church Parallel in Early Christian exegesis

The title “Mother of the Church,” declared by Pope Paul VI during the Second Vatican Council, referred to Mary. It was not new and unknown since early Christian writers had justified it by drawing attention to the Mary–Church parallel. This parallel was an extension of another comparison: Mary–Eve, already used by St. Justin. It was Ambrose of Milan who focused on the Mary–Church parallel, indicating Mary’s virginity and motherhood that unite her and the Church. According to the bishop, these two attributes testify to Mary’s relationship with the Church and fully justify the title given to her—Mother of the Church. Mary fulfils her maternal role with regard to members of the Church. Calling Mary “the figure of the Church,” the Bishop of Milan also emphasizes the pastoral dimension of this term. The members of the Mystical Body, which is the Church, were called by Baptism to imitate Mary in two dimensions: pursuing personal holiness and undertaking the work of evangelization.

Keywords: Mary, Church, Ambrose, virginity

Biskupom polskim uczestniczącym w soborze watykańskim II, zwłaszcza zaś kard. Stefanowi Wyszyńskiemu, bardzo zależało na tym, by Maryję ogłosić Matką Kościoła. Prymas w swoich codziennych notatkach (*Pro memoria*), zwłaszcza z roku 1964 szczegółowo opisywał same starania, przebieg dyskusji oraz ogłoszenie wspomnianego tytułu. Uczynił to również w prymasowskiej bazylice w Gnieźnie 9 grudnia 1964 roku, gdzie po powrocie z Rzymu dzielił się wrażeniami z trzeciej sesji soborowej. Biskupi nie kryli zadowolenia z tego, że jeden z rozdziałów Konstytucji dogmatycznej o Kościele (VIII) nosi tytuł: „Błogosławiona Maryja Dziewica, Boża Rodzicielka, w misterium Chrystusa i Kościoła” (zob. podrozdziały 53, 61 i 62). Stefan Wyszyński wspominał też w przywołanym przemówieniu audiencję u papieża Pawła VI, tuż po ogłoszeniu Maryi Matką Kościoła. Prymas powiedział:

mówiłem Ojcu świętemu, że prasa różnych odcieni usiłuje podzielić ojców soborowych na postępowych i konserwatywnych. Ojciec święty uśmiechnął się i odpowiedział: Przecież Eminencja widzi, co działo się w auli soborowej w Bazylice Świętego Piotra, gdy ogłosiłem Maryję Matką Kościoła! Wszyscy zerwali się ze swoich miejsc i podniesieni entuzjazmem, oklaskiwali naszą decyzję. Cała Bazylika napełniła się śpiewem maryjnych pieśni: *Salve Regina*, *Magnificat* i *Ave maris Stella*. To był obraz najwspanialszej jedności. Czy można więc mówić o podziałach?¹

Sam prymas i polscy biskupi z nieukrywaną radością przyjęli słowa Pawła VI, który ogłosił Maryję Matką Kościoła. Do ojców soborowych 21 listopada 1964 roku papież powiedział m.in.:

Ku chwale więc Najświętszej Maryi Panny oraz ku naszej radości ogłaszamy Najświętszą Maryję Matką Kościoła, czyli całego ludu chrześcijańskiego, zarówno wiernych, jak pasterzy, którzy wszyscy zwą Ją swą matką najmilszą. [...] Idzie tu, czcigodni bracia, o nazwę, która nie jest obca chrześcijańskiej pobożności. W rzeczywistości wierni i Kościół powszechny najchętniej nazywają Maryję najważniejszym dla Niej imieniem Matki. To imię należy bowiem do istoty poboż-

1 S. Wyszyński, *Ze stolicy prymasów*, Poznań 1988, s. 221.

ności maryjnej, ponieważ jest mocno zakorzenione w tej właśnie godności, jaką Maryja otrzymała, stając się Matką Wcielonego Słowa².

Z wypowiedzi papieża Pawła VI wynika, że wiara w prawdę o Maryi jako Matce Kościoła istniała od pierwszych wieków chrześcijaństwa³. Ojcowie Kościoła wyrażali ją na różny sposób, zwłaszcza zaś w ciekawej paraleli Maryja–Kościół. Nie był to nowy motyw, ponieważ istniało porównanie Maryi z Ewą⁴, które można uznać za pewnego rodzaju wstęp

2 Paweł VI, Przemówienie na III Sesji Soboru, „L'Osservatore Romano” wyd. pol. z 22.11.1964, s. XVII.

3 Bibliografia mariologiczna jest niezwykle bogata, zarówno polska, jak i zagraniczna. Wymienię jedynie kilka opracowań, które przybliżają szeroko rozumianą naukę o Maryi w pismach patrystycznych: H. Rahner, *Mariologia w patrystyce łacińskiej*, „Częstochowskie Studia Teologiczne” 7 (1979), s. 131–187; A. Orbe, *La Virgen María abogada de la virgen Eva (En torno a s. Ireneo, adv. haer. V,19,1)*, „Gregorianum” 63 (1982), s. 453–506; A. Orbe, *La „recirculación” de la Virgen María en San Ireneo*, w: *La mariologia nella catechesi dei Padri (età prenicena)*, a cura di S. Felici, Roma 1989, s. 101–120 (Biblioteca di Scienze Religiose, 88); M. Maritano, *La Vergine Madre negli scritti di Giustino martire. Miti pagani e mistero cristiano*, w: *La mariologia nella catechesi dei Padri (età prenicena)*, a cura di S. Felici, Roma 1989, s. 79–99 (Biblioteca di Scienze Religiose, 88); M. Starowieyski, *Maryja w Kościele starożytnym*, w: *Matka Jezusa pośród pielgrzymującego Kościoła*, red. J. S. Gajek, K. Pęk, Warszawa 1993, s. 77–106 (Theotokos, Seria Mariologiczna 4); D. Kasprzak, *Maryja w nauczaniu Kościoła epoki patrystycznej*, w: *Matka Pana w katechezie. Materiały z XXXVI Sympozjum Katechetycznego Międzyzakonnego Wyższego Instytutu Katechetycznego w Krakowie*, red. A. E. Klich, Kraków 2006, s. 137–167; E. Peretto, *Maria nell'area culturale greca: da san Giustino (†165 ca) a san Giovanni Damasceno (†749 ca)*, w: *Storia della mariologia*, vol. 1: *Dal modello biblico al modello letterario*, a cura di E. Dal Covolo, A. Serra, Roma 2009, s. 263–305; B. Kochaniewicz, *Antyteza Ewa–Maryja w „Adversus haereses” św. Ireneusza z Lyonu. Perspektywa apologetyczna*, „Poznańskie Studia Teologiczne” 23 (2009), s. 89–102; P. Szczur, *Ojcowie greccy o Maryi i Jej roli w historii zbawienia*, w: *Kościół i Maryja*, red. A. A. Napiórkowski, Kraków 2020, s. 50–68; W. Turek, *Najstarsze patrystyczne świadectwa refleksji mariologicznej (Ignacy Antiocheński, Justyn Męczennik, Ireneusz z Lyonu)*, „Vox Patrum” 80 (2021), s. 68–86; M. Wysocki, *Figura Maryi w pastoralnym przepowiadaniu wybranych Ojców Kościoła*, „Vox Patrum” 80 (2021), s. 25–36.

4 Temat wspomnianej paraleli Ewy i Maryi został opracowany m.in. w następujących publikacjach: E. Florkowski, *Matka Boża w nauce Ojców Kościoła*, w: *Gratia plena. Studium teologiczne o Bogurodzicy*, Poznań 1965, s. 59–77; M. Starowieyski, *Maryja w pierwszych wiekach Kościoła*, „W Drodze” (1988) nr 7 (179), s. 3–13; Ł. Gładyszewski, *Dwie najstarsze paralele Ewa–Maryja i ich znaczenie w mariologii wczesnych Ojców*, w: *Ad veritatem noscendam. Księga pamiątkowa dedykowana Księdzu Profesorowi Antoniemu Siemianowskiemu w 70. rocznicę urodzin*, red. T. Hanelt, W. Szczerbiń-

do interesującej nas paraleli. Dlatego też w niniejszym opracowaniu krótko przypomnimy paralelę Maryja–Ewa stosowaną przez pisarzy wczesnochrześcijańskich, by potem przedstawić najważniejsze ich wypowiedzi, w których posługują się porównaniem Maryja–Kościół, ze szczególnym wskazaniem na św. Ambrożego z Mediolanu. On bowiem wyraźnie się nim posługuje w kilku miejscach swoich dzieł.

1. Paralela Maryja–Ewa

Przykład najstarszej paraleli Maryja–Ewa znajduje się w *Dialogu z Żydem Tryfonem* autorstwa św. Justyna, męczennika. Píše on:

Ewa bowiem będąc dziewicą nienaruszoną, przyjmując słowo węża, zrodziła nieposłuszeństwo i śmierć, natomiast Dziewica Maryja poczęła wiarę i radość [...]. Z Niej narodził się Ten [...], przez którego Bóg [...] oddali śmierć od tych, którzy żałując, odwracają się od złych czynów i wierzą w Niego⁵.

Podobnym tropem podąża św. Ireneusz z Lyonu, który rozwija myśl św. Justyna, czyni to jednak w o wiele bogatszej perspektywie, mianowicie chrystologicznej i mariologicznej⁶. Zestawia bowiem Adama i Chrystusa, Maryję zaś przeciwstawia Ewie. Według biskupa Lyonu Ewa jest dziewicą nieposłuszną, zaślubioną Adamowi, która przez niewiarę zawiązała węzeł nieposłuszeństwa i stała się „dla całego rodzaju ludzkiego przyczyną śmierci”. Maryja, przeciwnie do Ewy, jest dziewicą posłuszną, zaślubioną Józefowi, która przez wiarę rozwiązała węzeł nieposłuszeństwa i jest „dla siebie samej i dla całego rodzaju ludzkiego przyczyną zbawienia (*causa salutis*)”⁷. W celu wyjaśnienia paraleli

ski, Gniezno 2001, s. 65–83; S. Pieszczoł, *Patrystyczne podłoże rozwoju wiary w macierzyńskie działanie Maryi dla Kościoła i ludzkości*, „*Studia Gnesnensia*” 16 (2002), zwłaszcza s. 107–109; B. Czyżewski, *Maryja jako Ucieczka grzeszników w nauczaniu Ojców Kościoła*, „*Salvatoris Mater*” 14 (2012) nr 1–4, s. 58–69.

5 Justyn Męczennik, *Dialog z Żydem Tryfonem*, 100, 5–6, w: Justyn Męczennik, 1 i 2 *Apologetyka. Dialog z Żydem Tryfonem*, tłum. L. Misiarczyk, Warszawa 2012, s. 273.

6 Antytezę Maryja–Ewa u św. Ireneusza zob. w: B. Częsz, *Maryja w nauczaniu św. Ireneusza z Lyonu*, „*Salvatoris Mater*” 11 (2009) nr 2, zwłaszcza s. 79–83.

7 Ireneusz z Lyonu, *Adversus haereses* III, 22, 4, w: A. Bober, *Antologia patrystyczna*, Kraków 1965, s. 48.

Ewa-Maryja Ireneusz stosuje ciekawą „zasadę recyrkulacji” (*principium recircumlationis*)⁸. Jest ona analogiczna do teorii rekapitulacji, z zastrzeżeniem, że w przypadku zasady recyrkulacji biskupowi Lyonu chodzi o odwrócenie biegu historii ludzkości od Maryi do Ewy i tego, co dotyczy skutków grzechu Adama i Ewy⁹. Wyjaśnia to obrazowo:

Nie inaczej przecież rozplątuje się zawiązany kłębek, jak tylko w ten sposób, że rozplątuje się sploty powiązań od końca do początku. A więc pierwsze węzły rozwijają się przez drugie, a drugie znów uwolnią pierwsze [...]. Tak więc i węzeł nieposłuszeństwa został rozsupłany przez posłuszeństwo Maryi. Co bowiem Ewa dziewica przez niewiarę zawiązała („*Quod enim adligavit virgo Eva per incredulitatem*”), to dziewica Maryja rozwiązała przez wiarę („*hoc Virgo Maria solvit per fidem*”)¹⁰.

Warto przywołać również Tertuliana, który w traktacie *O ciele Chrystusa* stwierdza: „Ewa uwierzyła wężowi, Maryja uwierzyła Gabrielowi. Grzech Ewy, polegający na wierze okazanej diabłu, Maryja naprawiła, wierząc aniołowi”¹¹. W tych słowach można dopatrzeć się teorii rekapitulacji Ireneusza zastosowanej w odniesieniu do Chrystusa, który naprawił grzech Adama. U Tertuliana analogia Chrystus-Adam i Maryja-Ewa jest wyraźna. W przypadku Chrystusa naprawienie grzechu Adama dokonało się przez dzieło zbawienia, natomiast Maryja naprawiła błąd Ewy przez wiarę, że Jezus, którego narodzenie zapowiedział Gabriel, jest Synem Bożym i Zbawicielem.

Paralełę Ewa-Maryja przedstawia też Epifaniusz z Salaminy, według którego Ewa była przyczyną śmierci, natomiast Maryja jest „nową Matką

8 Łaciński termin *recircumlatio* oznacza powrót do punktu wyjścia drogą okrężną. Por. *Recircumlatio*, w: *Słownik łacińsko-polski*, t. 4, red. M. Plezia, Warszawa 1974, s. 463.

9 Por. A. Orbe, *La recirculación e la Virgen Maria en San Ireneo*, w: *La mariologia nella catechesi dei Padri (età prenicena)*, a cura di S. Felici, Roma 1989, s. 101-122.

10 Ireneusz z Lyonu, *Adversus haereses* III, 22, 4, w: A. Bober, *Antologia patrystyczna*, s. 48.

11 Tertulianus, *De carne Christi* XVII, 5, ed. A. Kroymann, w: *Quinti Septimi Florentis Tertulliani opera, pars II: Opera montanistica*, ed. A. Gerlo, A. Kroymann i in., Turnholti 1954, s. 905 (*Corpus Christianorum. Series Latina*, 2), tłum. własne.

żyjących”, ponieważ przez nią zrodziło się życie¹². W podobnym duchu wypowiada się św. Jan Chryzostom, pisząc: „Zamiast Ewy – Maryja, zamiast drzewa wiadomości dobrego i złego – drzewo krzyża, zamiast śmierci Adama – śmierć Pana. [...] Przez śmierć – staliśmy się nieśmiertelni, przez upadek – powstaliśmy, przez klęskę – odnieśliśmy zwycięstwo”¹³. Chryzostom nie określa jednak roli Maryi w dziele odkupienia.

Ciekawy kontekst paraleli Ewa–Maryja pokazuje św. Ambroży z Mediolanu, przedstawia ją mianowicie jako ucieczkę grzeszników, w odróżnieniu od Ewy, która przyniosła światu grzech:

Upadliśmy przez Ewę, stoimy zaś przez Maryję; przez Ewę zostaliśmy do ziemi przygnieceni, a przez Maryję wyprostowani; przez Ewę skazani na niewolę, przez Maryję uczynieni wolnymi. Ewa odebrała nam życie, Maryja przywróciła nam je. Ewa sprowadziła na nas przez owoc drzewa potępienie, Maryja przyniosła nam wyzwolenie przez dar drzewa, ponieważ Chrystus zawisnął na krzyżu, jak owoc¹⁴.

Do podobnych wniosków dochodzi św. Augustyn, u którego czytamy: „per feminam mors, per feminam vita” (przez kobietę śmierć, przez kobietę życie)¹⁵.

2. Interpretacja słów Jezusa: „Oto Matka twoja” (J 19, 26)

Przejdźmy teraz do interesującej nas paraleli Maryja–Kościół rozumianej jako duchowe macierzyństwo Maryi względem Kościoła, czyli tych, którzy są jego żywymi członkami. Najbardziej reprezentatywnym tekstem biblijnym, w którym można by się tego spodziewać, jest Janowy

¹² Zob. Epiphanius, *Adversus octoginta haereses, opus quod inscribitur Panarium sive arcula* [c.d.] 78, 11; 78, 23, w: S. P. N. Epiphanius [...] *opera quae reperiri potuerunt omnia*, ed. J.-P. Migne, t. 2, Parisiis 1863, kol. 715–716 (*Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca*, 42).

¹³ Św. Jan Złotousty, *Ewa – Maryja*, w: *Ojcowie Kościoła greccy i syryjscy. Teksty o Matce Bożej*, tłum. W. Kania, Niepokalanów 1981, s. 80 (*Beatam Me Dicent...*, 1).

¹⁴ Ambrosius Mediolanensis, *Sermo* 45, 2–5, w: *Sancti Ambrosii [...] opera omnia*, t. 2, ed. J.-P. Migne, Parisiis 1845, kol. 692 (*Patrologiae Cursus Completus. Series Latina*, 17).

¹⁵ Augustinus, *Sermo* 12, 12, w: *Sancti Aurelii Augustinii [...] opera omnia*, t. 5, ed. J.-P. Migne, Parisiis 1865, kol. 105 (*Patrologiae Cursus Completus. Series Latina*, 38).

fragment zwany testamentem z krzyża, zwłaszcza zaś słowa skierowane przez Jezusa do umiłowanego ucznia: „Oto Matka twoja” (J 19, 26). Celowo użyłem formy przypuszczającej (można by się spodziewać), ponieważ pisarze wczesnochrześcijańscy dosyć skromnie komentują ten urywek i wcale nie w duchu Maryja–Kościoł. Tertulian w *Preskrypcji przeciw heretykom* pisze o apostołe Janie, „który stał się” w miejsce Chrystusa „Synem Maryi”¹⁶. Z kolei Orygenes, w obszernym *Komentarzu do Ewangelii Jana* krótko objaśnia intersujący nas tekst. Przy jego okazji wspomina o macierzyństwie Maryi względem ludzi. Aleksandryjczyk mówi, że sensu Ewangelii Jana „nie potrafi pojąć nikt, kto nie spocznie na piersi Jezusa i nie przyjmie od Niego Maryi jako swojej matki”¹⁷. W dalszej zaś części swojego wywodu Orygenes skupia się nie na duchowym macierzyństwie Maryi względem tych, którzy związani są mistycznie z Jezusem jak Jan, ale na jedności z Chrystusem ludzi doskonałych, których Jan reprezentuje: „Každy bowiem, kto się stał doskonały, już nie żyje, lecz żyje w nim Chrystus (por. Ga 2, 20); a skoro Chrystus w nim żyje, to powiedziano o nim do Maryi: Oto twój syn – Chrystus”¹⁸. Chociaż w tej wypowiedzi na pierwszy plan wysuwa się jedność chrześcijanina z Chrystusem, mamy jednak do czynienia w przypadku pierwszego jak i drugiego tekstu z jeszcze niewyraźnym, ale już pewnym początkiem wyjaśnień zmierzających w kierunku duchowego macierzyństwa Maryi względem ochrzczonych, czyli Kościoła¹⁹.

Swoiste echo powiązania Maryi z Kościołem, chociaż niewyraźne, można odnaleźć u św. Ambrożego w *Wykładzie Ewangelii według św. Łukasza*. Nawigując do wydarzenia pod krzyżem i obecnego tam Jana Apostoła (J 19, 26–27), który okazał się wierny Chrystusowi aż do Jego śmierci, biskup Mediolanu stwierdza:

Będziesz synem gromu, jeśli będziesz synem Kościoła (*filius ecclesiae*). Niechaj i do ciebie powie Chrystus z drzewa krzyża: „Oto twoja Matka”. Niech powie i Ko-

16 Tertulian, *Preskrypcja przeciw heretykom* 22, w: Tertulian, *Wybór pism*, tłum. E. Stannula Warszawa 1970, s. 58 (*Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy*, 5).

17 Orygenes, *Komentarz do Ewangelii według św. Jana*, tłum. S. Kalinkowski, Kraków 2003, I IV, 23, s. 31 (*Źródła Myśli Teologicznej*, 27).

18 Orygenes, *Komentarz do Ewangelii według św. Jana*, I IV, 23, s. 31.

19 Por. S. Pieszczoł, *Patrystyczne podłoże rozwoju wiary*, s. 119.

ściołowi: „Oto twój syn”. Wtedy bowiem rozpocznieś być synem Kościoła, gdy patrzysz na Chrystusa na krzyżu jako na zwycięzcę [...]. Ten zaś jest synem Kościoła, kto w krzyżu widzi zwycięstwo, kto uznaje krzyż zwycięskiego Chrystusa (in cruce victorem videris Christum)²⁰.

Po lekturze tego tekstu pojawia się pytanie, czy można dopatrywać się w tej wypowiedzi wyraźnego określenia duchowego macierzyństwa Maryi wobec Kościoła, czy też mamy do czynienia, jak stwierdza to ks. Santorski, wyłącznie z łączeniem „obrazów i tekstów biblijnych na zasadzie skojarzeń, tylko ze względu na podobnie brzmiące określenia, niezależnie od ich właściwego sensu”²¹. Częściowo można zgodzić się z postawioną tezą, nie należy jednak wykluczać, że św. Ambroży nie dostrzegął wspomnianego duchowego macierzyństwa Maryi wobec Kościoła. Powinno się bowiem wziąć pod uwagę fakt, że biskup Mediolanu dostrzegł w wydarzeniu pod krzyżem przesłanie dla chrześcijanina, by ten uwierzył w Chrystusa ukrzyżowanego, dzięki czemu staje się członkiem Kościoła i w ten sposób obiera go sobie za matkę. Chociaż w przytoczonym fragmencie jego autor nie wymienia Maryi, mówi tylko o matce, można jednak pośrednio uznać, że to właśnie wiara i macierzyńska miłość zaprowadziła ją pod krzyż i w ten sposób Maryja spełniła życzenie Chrystusa wyrażone wobec umiłowanego ucznia i każdego, kto uwierzy w Jego krzyż.

W kolejnym tekście, pochodzącym także z *Wykładu Ewangelii według św. Łukasza*, Ambroży ponownie skupia się na wydarzeniu pod krzyżem. Zajmuje się on kwestią powierzenia Maryi Janowi, co odczytuje w znaczeniu mistycznym. Odwołując się do wieku Maryi i Jana przestrzega, że nie należy się tym gorszyć, ponieważ „idzie tu o tajemnicę Kościoła. Ten ze starym ludem pozornie, a nie rzeczywiście jest złączony, zrodziwszy słowo, posiał Je w ciałach i duszach ludzi przez wiarę w krzyż i w pogrzeb Pana; z nakazu Boga wybrał łączność z młodszym ludem”²². Godny odnotowania jest fakt, że św. Ambroży słów testamentu z krzyża nie

²⁰ Św. Ambroży, *Wykład Ewangelii według św. Łukasza*, tłum. W. Szołdrski, Warszawa 1977, VII, I 5, s. 256 (Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy, 16).

²¹ A. Santorski, *Eklezjologiczne elementy mariologii świętego Ambrożego*, „Vox Patrum” 34–35 (1998), s. 125.

²² Św. Ambroży, *Wykład Ewangelii według św. Łukasza* X, IX, 134, s. 452.

interpretuje wprost w duchu macierzyństwa Maryi względem Kościoła. Przy okazji wyjaśnienia tego tekstu raczej broni, podobnie jak wielu innych wschodnich i zachodnich pisarzy wczesnochrześcijańskich, dziewictwa Maryi, podziwia także synowską miłość Jezusa względem Maryi²³.

3. Dziewictwo i macierzyństwo Maryi i Kościoła

Powyższe refleksje związane z brakiem wyraźnych odniesień do paraleli Maryja–Kościół w interpretacji J 19, 26–27 nie oznaczają, że pisarze wczesnochrześcijańscy pomijali ją, przeciwnie, poświęcają temu tematu dużo uwagi. W niektórych opracowaniach można odnaleźć stwierdzenie, że św. Ambroży z Mediolanu był prekursorem użycia paraleli Maryja–Kościół. Okazuje się, że pogląd ten nie jest to do końca prawdziwy. Niektórzy badacze zagadnień mariologicznych, jak np. Alois Müller, uważają bowiem, że fragment zawarty w *Adversus haereses* św. Ireneusza z Lyonu odnosi się nie tylko do dziewictwa Maryi, lecz także do dziewiczego Kościoła, który „rodzi ludzi dla Boga”. Ireneusz pisze: „Syn Boży miał się stać Synem Człowieczym, on jako Czysty (*purus*), miał na czystej (*pure*) drodze otworzyć czyste łono matki (*puram*) (Wj 13, 2), to łono, które ludzi odrodziło ku Bogu i które on sam czystym uczynił (*puram fecit*)”²⁴. Przyjmując tego typu sugestię należałoby powiedzieć, że to nie Ambroży z Mediolanu, ale Ireneusz jako pierwszy zestawia Maryję i Kościół w odniesieniu do dziewictwa i duchowego macierzyństwa.

Echo wywodów biskupa Lyonu można odnaleźć u Klemensa Aleksandryjskiego zestawiającego Maryję z Kościołem w dziele *Wychowawca*. Mówiąc o jednym Ojcu wszystkich, jednym Logosie wszystkich i jednym Duchu Świętym wszystkich, stwierdza, że jest „tylko jedna Dziewica, która została Matką. Uważam za słuszne nazwać Ją Kościołem”²⁵. W innym fragmencie pochodzącym z tego samego pisma, Klemens postrzega

²³ Krótką panoramę pisarzy wczesnochrześcijańskich i średniowiecznych wypowiadających się na temat J 19, 26–27 zob. w: S. Pieszczoch, *Patrystyczne podłoże rozwoju wiary*, s. 119–122.

²⁴ Św. Ireneusz z Lyonu, *Adversus haereses* IV 33, 11, w: Św. Ireneusz z Lyonu, *Bóg w Ciele i Krwi, wybór i wprowadzenie H. U. von Balthasar*, tłum. W. Myszor, Kraków 2001, s. 77 (Biblioteka Ojców Kościoła, 16).

²⁵ Klemens Aleksandryjski, *Wychowawca*, tłum. M. Szarmach, Toruń 2012, I VI, 42, s. 43.

nie tylko Maryję jako Dziewicę i Matkę. Także Kościół jest według niego Dziewicą i Matką:

Ta jedyna matka nie miała mleka, ponieważ nie stała się kobietą. Jest równocześnie Dziewicą i Matką, czysta jak dziewica i kochająca jak matka. Przywołując swoje dzieci, karmi je świętym mlekiem, którym jest Logos–Niemowlę. Nie miała mleka, gdyż było nim piękne i miłe Dziecię–Ciało Chrystusa karmiące Logosem nowy lud zrodzony przez Pana w cielesnych bólach i owinięty w pieluszki swojej drogocennej Krwi²⁶.

W zacytowanym tekście Klemensa Aleksandryjskiego mamy do czynienia z piękną paralełą Maryja–Kościół w odniesieniu do dziewictwa i macierzyństwa. Z macierzyństwem związane jest karmienie swojego dziecka. W przypadku Maryi polega ono na tym, że dała światu Chrystusa i ciągle Go przekazuje dzieciom Kościoła. Kościół natomiast, zrodzony przez Chrystusa na drzewie krzyża, karmiony jest ustawicznie słowem Bożym.

Temat zanoszenia Chrystusa ludziom i karmienia ich słowem Bożym był podejmowany także przez św. Ambrożego. W piśmie ascetycznym *De institutione virginis* rozważał m.in. zdanie z Księgi Pieśni nad Pieśniami: „Piękne są twe stopy w sandałach, córko Aminadab” (Pnp 7, 2). Wspomniane w tym zdaniu sandały to, zdaniem biskupa Mediolanu, alegoria odnosząca się do Maryi i do tych, którzy przepowiadają Boże słowo w Kościele. Stwierdza on, że

pięknie wyszedł Kościół dzięki głoszeniu Ewangelii (*Ecclesia Evangelii praedicatione processit*). Wspaniale wychodzi dusza, która posługuje się ciałem jak sandałami, gdy, gdziekolwiek zechce, może działać bez żadnej przeszkody. W takich sandałach wspaniale stąpała Maryja, która bez cielesnego pożycia zrodziła Dawcę zbawienia [...] Wspaniale są stopy Maryi i Kościoła (*gressus vel Mariae vel Ecclesiae*) – bo wspaniale są stopy głoszących Ewangelię (*pedes evangelizantium*). A jak piękne jest to, co przepowiedziane zostało w figurze Kościoła o Maryi! (*figura Ecclesiae de Maria*). Ale weź pod uwagę nie członki ciała, lecz tajemnice jego narodzenia! [...] czyste jest pod każdym względem narodzenie Chrystusa z Dzie-

²⁶ Klemens Aleksandryjski, *Wychowawca*, I VI, 42, s. 43.

wicy i jak zwycięzcy w światowych wojnach zdobią darowanymi naszymi naszyjnikami szyje mężów, tak uczynił nasze jarzmo lekkim, aby szyje wiernych uwieńczyć oznakami cnoty²⁷.

Wspomniane zatem stopy w sandałach z Księgi Pieśni nad Pieśniami stają się dla Ambrożego alegorią Maryi, która Chrystusa zrodziła, pozostając nadal dziewicą, i niesie Go innym ludziom. Wymienione stopy w sandałach to również alegoria Kościoła, który idzie do świata i głosi Chrystusową Ewangelię²⁸.

Kolejny tekst św. Ambrożego, w którym pojawia się paralela Maryja–Kościół, również wiąże się z dziewictwem. Biskup Mediolanu przywołuje biblijne postacie kobiet – dziewic, które odegrały znaczącą rolę w historii zbawienia. Wśród nich wymienia Miriam, siostrę Mojżesza, która podczas przejścia narodu wybranego przez Morze Czerwone przygrywała na bębenku i w ten sposób dodawała odwagi kobietom (por. Wj 15, 20–21). Ambroży odwołuje się też do proroctwa Izajasza, w którym ten nazywa dziewicą Jerozolimę – córę Syjonu (por. Iz 37, 22), a także do Apokalipsy, gdzie św. Jan również mówi o dziewicy – mieście Jeruzalem, będącym w niebie, do którego nic powszechnego i nieczystego nie wchodzi (por. Ap 21, 27). W ten sposób biskup Mediolanu dochodzi do stwierdzenia, że „w Ewangelii (por. Łk 1, 27) Stwórcę świata i Zbawiciela dziewica zrodziła (*auctorem mundi et redemptorem virgo generavit*). Dziewicą jest Kościół (*virgo est ecclesia*), o którym poucza Apostoł (por. 2 Kor 11, 2), że jest dziewicą czystą przeznaczoną Chrystusowi²⁹. Ukazana tutaj paralela dziewictwa Maryi i Kościoła związana jest z osobą Chrystusa. Na ziemską matkę wybrano dla Niego Maryję, która była i pozostała dziewicą, podobnie też Kościół zaślubiony Chrystusowi rodzi przez chrzest i wiarę czystych dla Niego wyznawców.

Ambroży używa również bezpośredniej paraleli Maryja–Kościół. Czyni to w Wykładzie Ewangelii według św. Łukasza. Wyjaśniając opis

²⁷ Ambroży z Mediolanu, *Na obłóczyny dziewicy – wykład o wiecznym dziewictwie Najświętszej Maryi XIV* 87–89, w: *Ojcowie Kościoła łacińscy. Teksty o Matce Bożej*, tłum. W. Kania, Niepokalanów 1981, s. 62 (*Beatam Me Dicent...*, 2).

²⁸ Por. W. Kamczyk, *Virgo et Mater. Maryja a Kościół w duszpasterskiej myśli Ambrożego z Mediolanu i Augustyna z Hippony*, „*Vox Patrum*” 80 (2021), s. 122.

²⁹ Św. Ambroży z Mediolanu, *Zachęta do dziewic V* 28, w: W. Kamczyk, *Virgo et Mater*, s. 116.

zwiastowania (por. Łk 1, 26nn), w którym mowa jest o cudownym poczęciu Syna Bożego bez udziału mężczyzny, biskup Mediolanu stwierdza:

Poznaliśmy prawdę, poznaliśmy jaki był jej cel, poznamy ukrytą w tym tajemnicę. Prawdziwie Matka jest zaślubioną, a jednak pozostaje dziewicą; jest Ona figurą Kościoła (*ecclesiae typus*), który jest nieskalany (*est immaculata*), choć poślubiony (*sed nupta*). Będąc dziewicą (*virgo*), w Duchu nas poczęła; będąc dziewiczym (*virgo*), bez bólu nas rodzi³⁰.

W zacytowanym tekście po raz pierwszy w historii literatury chrześcijańskiej pojawia się wyraźne powiązanie Maryi z Kościołem: zostaje ona uznana za jego figurę (*ecclesiae typus*). Ciekawy jest biblijny kontekst tej wypowiedzi. Jak już wspomniano, Ambroży omawiając wydarzenie zwiastowania, zwraca uwagę na brak pożycia małżeńskiego między Maryją i Józefem. Przedstawiony obraz jest czytelny: Maryja została zaślubiona Józefowi, mimo to zachowuje w małżeństwie czystość, dziewiczność; tak samo Kościół – zaślubiony Chrystusowi – pozostaje dziewiczy, nieskalany. Należy zwrócić uwagę na jeszcze jeden kontekst paraleli Maryja–Kościół. Ambroży mówi mianowicie o macierzyństwie Kościoła. Chociaż jest dziewiczy, rodzi ciągle przez chrzest święty wyznawców Chrystusa, i dokonuje się to, podobnie jak w przypadku Maryi, poprzez rodzenie bez bólu (*parit nos virgo sine gemitu*)³¹.

Biskup Mediolanu kontynuuje motyw Maryja–Kościół w dalszych wyjaśnieniach związanych z tajemnicą zwiastowania. Podejmuje mianowicie temat macierzyństwa Maryi i Kościoła w odniesieniu do Ducha Świętego. To Duch jest tym, który sprawił, iż Maryja stała się Matką Jezusa, a Kościół przestrzenią Jego działania. Pisze:

Może dlatego święta Maria komu innemu była zaślubioną (*sancta Maria alii nupta*), a od kogo innego została napełniona (*ab alio repleta*), że i pojedyncze

³⁰ Św. Ambroży, Wykład Ewangelii według św. Łukasza II, I 7, s. 51.

³¹ Tekst ten doczekał się licznych teologicznych analiz. Por. np. J. Huhn, *Das Geheimnis der Jungfrau – Mutter Maria nach dem Kirschenvater Ambrosius*, Würzburg 1954; G. Toscani, *Teologia della Chiesa in sant’Ambrogio*, Milano 1974 (*Studia Patristica Mediolanensia*, 3); A. Müller, *Ecclesia – Maria. Die Einheit Marias and der Kirche*, Freiburg (Schweiz) 1955 (*Paradosis*, 5); A. Santorski, *Eklezjologiczne elementy mariologii*, s. 119–127; W. Kameczyk, *Virgo et Mater*, s. 111–138.

Kościół choć Duch Święty przepenia i łaską obdarza (*singulae ecclesiae spiritu quidem replentur et gratia*), jednak powierzone są kapłanowi, którego życie jest tymczasowe³².

W zacytowanym tekście dostrzegalne jest wyraźne podobieństwo między Maryją i Kościołem. Jak Maryja została napełniona Duchem Świętym, tak i Kościół na całej ziemi otrzymują od Niego światło i łaskę. Także motyw zaślubin Maryi z Józefem, rozumiany jako oddanie jej pod jego opiekę, znajduje analogię: w relacji między wspólnotą kościelną a kapłanem, który – choć czasowo – ponosi za nią odpowiedzialność. Chociaż drugie zestawienie należy uznać za charakterystyczną dla Ambrożego alegorię literacką, nie zmienia to zasadniczej intuicji biskupa, zgodnie z którą między tajemnicą dziewictwa i macierzyństwa Maryi a dziewictwem i macierzyństwem Kościoła istnieje podobieństwo. A nawet jeśli przyjąć, że mamy tutaj do czynienia z samą grą słów, z retorycznym porównaniem, to należy pamiętać, że tego typu stwierdzenia stały się natchnieniem dla kolejnych autorów dostrzegających związek Maryi z Kościołem, zwłaszcza zaś dla św. Augustyna³³.

Podsumowując rozważania pisarzy wczesnochrześcijańskich na temat paraleli Maryja–Kościół, należy stwierdzić, że odczytywali ją w podwójnej perspektywie. Wskazywali mianowicie na dziewictwo i macierzyństwo Maryi oraz Kościoła. Matka Boża nie straciła dziewictwa wskutek porodzenia Syna Bożego. Nieskalany jest też Kościół będący oblubienicą Chrystusa i jednocześnie matką, ponieważ ciągle rodzi nowe dzieci przez chrzest św. i głoszone w nim słowo Boże. Maryja, nazywana przez św. Ambrożego „figurą Kościoła” (*ecclesiae typus*), roztacza nad nim macierzyńską duchową opiekę, dlatego zasadne jest nazywanie jej Matką Kościoła. W związku z tym maryjnym tytułem, zwłaszcza

32 Św. Ambroży, Wykład Ewangelii według św. Łukasza II, 17, s. 51–52.

33 Por. A. Santorski, Eklezjologiczne elementy mariologii, s. 123. Pomijam temat związku Maryi z Kościołem w pismach św. Augustyna, ponieważ został już szczegółowo opracowany. Zob. m.in. A. Müller, *L'unité de l'Église et de la Sainte Vierge chez les Pères de IVe et Ve siècles*, „Bulletin de la Société Française d'Études Mariales” 9 (1951), s. 27–38; A. Eckmann, *Symbol Apostolski w pismach świętego Augustyna*, Lublin 1999, s. 183–199; M. Gilski, *Mariologia kontekstualna św. Augustyna*, Lublin 2006, zwłaszcza s. 98–144; R. Dodaro, *Maria uirgo et mater*, w: *Augustinus-Lexikon*, ed. C. Mayer, vol. 3/7–8, Basel 2010, s. 1171–1179; W. Kamczyk, *Virgo et Mater*, zwłaszcza s. 118–133.

w wypowiedziach biskupa Mediolanu, można dostrzec wyraźny rys pastoralny. Wierni zrodzeni przez chrzest św., otoczeni duchowym macierzyństwem Maryi i Kościoła, posyłani są, by głosić Ewangelię, ale też mają ustawicznie doskonalić swoje życie, którego ideał reprezentuje Matka Boża.

Bibliografia

- Ambrosius Mediolanensis, *De institutione virginis*, w: *Sancti Ambrosii [...] opera omnia*, t. 2, ed. J.-P. Migne, Paris 1845, kol. 305–334 (*Patrologiae Cursus Completus. Series Latina*, 16).
- Ambroży z Mediolanu, *Na obłóczyny dziewicy – wykład o wieczystym dziewictwie Najświętszej Maryi*, tłum. W. Kania, w: *Ojcowie Kościoła łacińscy. Teksty o Matce Bożej*, przeł. W. Eborowicz, W. Kania, Niepokalanów 1981, s. 43–68 (*Beatam Me Dicent...*, 2).
- Ambrosius Mediolanensis, *Exhortatio virginitatis*, w: *Sancti Ambrosii [...] opera omnia*, t. 2, ed. J.-P. Migne, Paris 1845, kol. 335–364 (*Patrologiae Cursus Completus. Series Latina*, 16).
- Ambroży z Mediolanu, *Zachęta do dziewic*, w: W. Kamczyk, *Virgo et Mater. Maryja a Kościół w duszpasterskiej myśli Ambrożego z Mediolanu i Augustyna z Hippony*, „*Vox Patrum*” 80 (2021), s. 111–138, <https://doi.org/10.31743/vp.12696>.
- Ambroise de Milan, *Traité sur l'Évangile de S. Luc*, t. 1: *Livres 1–6*, ed. G. Tissot, Paris 1956 (*Sources Chrétiennes*, 45).
- Ambroise de Milan, *Traité sur l'Évangile de S. Luc*, t. 2: *Livres 7–10*, ed. G. Tissot, Paris 1958 (*Sources Chrétiennes*, 52).
- Ambroży św., *Wykład Ewangelii według św. Łukasza*, tłum. W. Szołdrski, Warszawa 1977 (*Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy*, 16).
- Ambrosius Mediolanensis, *Sermones*, w: *Sancti Ambrosii [...] opera omnia*, t. 2, ed. J.-P. Migne, Paris 1845, kol. 603–734 (*Patrologiae Cursus Completus. Series Latina*, 17).
- Augustinus, *Sermones*, w: *Sancti Aurelii Augustinii [...] opera omnia*, t. 5, ed. J.-P. Migne, Paris 1865, kol. 24–1484 (*Patrologiae Cursus Completus. Series Latina*, 38).

- Clemens Alexandrinus, *Paedagogus*, w: *Clementis Alexandrini opera quae exstant omnia*, ed. J.-P. Migne, Parisiis 1857, kol. 247–684 (*Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca*, 8).
- Częsz B., *Maryja w nauczaniu św. Ireneusza z Lyonu*, „*Salvatoris Mater*” 11 (2009) nr 2, s. 70–85.
- Czyżewski B., *Maryja jako Ucieczka grzeszników w nauczaniu Ojców Kościoła*, „*Salvatoris Mater*” 14 (2012) nr 1–4, s. 58–69.
- Dodaro R., *Maria uirgo et mater*, w: *Augustinus-Lexikon*, ed. C. Mayer, vol. 3/7–8, Basel 2010, s. 1171–1179.
- Eckmann A., *Symbol Apostolski w pismach świętego Augustyna*, Lublin 1999.
- Epiphanius, *Adversus octoginta haereses, opus quod inscribitur Panarium sive arcula*, w: *S. P. N. Epiphanii [...] opera quae reperiri potuerunt omnia*, ed. J.-P. Migne, t. 1, Parisiis 1963, kol. 173–1199 (*Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca*, 41).
- Epiphanius, *Adversus octoginta haereses, opus quod inscribitur Panarium sive arcula*, [c.d.], w: *S. P. N. Epiphanii [...] opera quae reperiri potuerunt omnia*, ed. J.-P. Migne, t. 2, Parisiis 1863, kol. 9–774 (*Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca*, 42).
- Epifaniusz z Salaminy, *Panarion. Herezje 1–33, tekst grecki i polski, przedkład i wstęp M. Gilski, opracowanie tekstu greckiego i komentarz polski* A. Baron, Kraków 2015.
- Florkowski E., *Matka Boża w nauce Ojców Kościoła*, w: *Gratia plena. Studium teologiczne o Bogurodzicy*, Poznań 1965, s. 59–77.
- Gilski M., *Mariologia kontekstualna św. Augustyna*, Lublin 2006.
- Gładyszewski L., *Dwie najstarsze paralele Ewa–Maryja i ich znaczenie w mariologii wczesnych Ojców*, w: *Ad veritatem noscendam. Księga pamiątkowa dedykowana Księdzu Profesorowi Antoniemu Siemianowskiemu w 70. rocznicę urodzin*, red. T. Hanelt, W. Szczerbiński, Gniezno 2001, s. 65–83.
- Huhn J., *Das Geheimnis der Jungfrau – Mutter Maria nach dem Kirschenvater Ambrosius*, Würzburg 1954.
- Irenaeus Lugdunensis, *Adversus haereses*, w: *Sancti Irenaei [...] contra haereses libri quinque*, ed. J.-P. Migne, Parisiis 1857, kol. 437–1224 (*Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca*, 7).

- Ireneusz, *Adversus haereses*, tłum. fragm., w: A. Bober, *Antologia patrystyczna*, Kraków 1965, s. 30–56.
- Ireneusz z Lyonu, *Bóg w Ciele i Krwi*, wybór i wprowadzenie H. U. von Balthasar, tłum. W. Myszor, Kraków 2001 (Biblioteka Ojców Kościoła, 16).
- Justinus, *Dialogus cum Tryphone Judaeo*, w: S. P. N. Justini [...] *opera quae exstant omnia*, ed. J.-P. Migne, Parisiis 1857, kol. 472–800 (*Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca*, 6).
- Justyn Męczennik, *Dialog z Żydem Tryfonem*, w: Justyn Męczennik, 1 i 2 *Apologia. Dialog z Żydem Tryfonem*, tłum. L. Misiarczyk, Warszawa 2012, s. 159–318.
- Johannes Chrysostomus, *Homilia in Sanctum Pascha*, w: Joannis Chrysostomi [...] *opera omnia quae exstant*, t. 3, ed. J.-P. Migne, Parisiis 1862, kol. 765–772 (*Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca*, 52).
- Jan Złotousty, *Ewa–Maryja*, w: *Ojcowie Kościoła greccy i syryjscy. Teksty o Matce Bożej*, tłum. W. Kania, Niepokalanów 1981, s. 80 (*Beatam Me Dicent...*, 1).
- Kameczyk W., *Virgo et Mater. Maryja a Kościół w duszpasterskiej myśli Ambrożego z Mediolanu i Augustyna z Hippony*, „*Vox Patrum*” 80 (2021), s. 111–138, <https://doi.org/10.31743/vp.12696>.
- Kasprzak D., *Maryja w nauczaniu Kościoła epoki patrystycznej*, w: *Matka Pana w katechezie. Materiały z XXXVI Sympozjum Katechetycznego Międzyzakonnego Wyższego Instytutu Katechetycznego w Krakowie*, red. A. E. Klich, Kraków 2006, s. 137–167.
- Klemens Aleksandryjski, *Wychowawca*, tłum. M. Szarmach, Toruń 2012.
- Kochaniewicz B., *Antyteza Ewa-Maryja w „Adversus haereses” św. Ireneusza z Lyonu. Perspektywa apologetyczna*, „*Poznańskie Studia Teologiczne*” 23 (2009), s. 89–102.
- Maritano M., *La Vergine Madre negli scritti di Giustino martire. Miti pagani e mistero cristiano*, w: *La mariologia nella catechesi dei Padri (età pre-nicena)*, a cura di S. Felici, Roma 1989, s. 79–99 (*Biblioteca di Scienze Religiose*, 88).
- Müller A., *Ecclesia – Maria. Die Einheit Marias and der Kirche*, Freiburg (Schweiz) 1955 (*Paradosis*, 5).
- Müller A., *L’unité de l’Église et de la Sainte Vierge chez les Pères de IVe et Ve siècles*, „*Bulletin de la Société Française d’Études Mariales*” 9 (1951), s. 27–38.

- Orbe A., *La „recirculación” de la Virgen María en San Ireneo*, w: *La mariologia nella catechesi dei Padri (età prenicena)*, a cura di S. Felici, Roma 1989, s. 101–120 (Biblioteca di Scienze Religiose, 88).
- Orbe A., *La Virgen María abogada de la virgen Eva (En torno a s. Ireneo, adv. haer. V,19,1)*, „Gregorianum” 63 (1982), s. 453–506.
- Origène, *Commentaire sur saint Jean*, t. 1: Livres 1–5, ed. C. Blanc, Paris 1996 (Sources Chrétiennes, 120 bis).
- Origène, *Commentaire sur saint Jean*, t. 2: Livres 6–10, ed. C. Blanc, Paris 1970.
- Orygenes, *Komentarz do Ewangelii według św. Jana*, tłum. S. Kalinkowski, Kraków 2003 (Źródła Myśli Teologicznej, 27).
- Paweł VI, *Przemówienie na III Sesji Soboru*, „L’Osservatore Romano” wyd. pol. 22.11.1964, s. XVII.
- Peretto E., *Maria nell’area culturale greca: da san Giustino († 165 ca) a san Giovanni Damasceno († 749 ca)*, w: *Storia della mariologia*, vol. 1: *Dal modello biblico al modello letterario*, a cura di E. Dal Covolo, A. Serra, Roma 2009, s. 263–305.
- Pieszczoch S., *Patrystyczne podłoże rozwoju wiary w macierzyńskie działanie Maryi dla Kościoła i ludzkości*, „Studia Gnesnensia” 16 (2002), s. 104–125.
- Rahner H., *Mariologia w patrystyce łacińskiej*, „Częstochowskie Studia Teologiczne” 7 (1979), s. 131–187.
- Słownik łacińsko-polski, t. 4, red. M. Plezia, Warszawa 1974.
- Santorski A., *Eklezjologiczne elementy mariologii świętego Ambrożego*, „Vox Patrum” 34–35 (1998), s. 119–127, <https://doi.org/10.31743/vp.7370>.
- Starowieyski M., *Maryja w Kościele starożytnym*, w: *Matka Jezusa pośród pielgrzymującego Kościoła*, red. J. S. Gajek, K. Pęk, Warszawa 1993, s. 77–106 (Theotokos, Seria Mariologiczna 4).
- Starowieyski M., *Maryja w pierwszych wiekach Kościoła*, „W Drodze” (1988) nr 7 (179), s. 3–13.
- Szczur P., *Ojcowie greccy o Maryi i Jej roli w historii zbawienia*, w: *Kościół i Maryja*, red. A. A. Napiórkowski, Kraków 2020, s. 50–68.
- Tertulianus, *De carne Christi*, ed. A. Kroymann, w: *Quinti Septimi Florentis Tertulliani opera*, pars II: *Opera montanistica*, ed. A. Gerlo, A. Kroymann i in., Turnholti 1954, s. 873–917 (Corpus Christianorum. Series Latina, 2).

- Tertulian, *Preskrypcja przeciw heretykom*, w: Tertulian, *Wybór pism*, tłum. E. Stanula Warszawa 1970, s. 40–78 (*Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy*, 5).
- Toscani G., *Teologia della Chiesa in sant’Ambrogio*, Milano 1974 (*Studia Patristica Mediolanensia*, 3).
- Turek W., *Najstarsze patrystyczne świadectwa refleksji mariologicznej (Ignacy Antiocheński, Justyn Męczennik, Ireneusz z Lyonu)*, „*Vox Patrum*” 80 (2021), s. 68–86, <https://doi.org/10.31743/vp.13123>.
- Wysocki M., *Figura Maryi w pastoralnym przepowiadaniu wybranych Ojców Kościoła*, „*Vox Patrum*” 80 (2021), s. 25–36, <https://doi.org/10.31743/vp.13188>.
- Wyszyński S., *Ze stolicy prymasów*, Poznań 1988.

